

KICHIK HUDUDLAR AHOLISI TARKIBI VA GEODEMOGRAFIK RIVOJLANISHI

Z.N.Tojjeva – geografiya fanlari doktori, professor
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti
F.A.Do‘smenov – katta o‘qituvchi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: hududlar, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanish, aholi soni, mahallalar, mahalla fuqarolar yig‘inlari, Farg‘ona, Katta Namangan, Chortoq, aholi o‘lishi.

Ключевые слова: территория, экономическое-социальное и демографическое развитие, численность населения, махалля, гражданское общество махалля, Фергана, Большой Наманган, Чарток, рост населения.

Key words: territory, economic, social and demographic development, population, mahalla, civil society of mahalla, Fergana, Greater Namangan, Chartok, population growth.

Hududlarning geografik jihatidan majmuali o‘rganish, ularning fan-texnika salohiyati, zamonaviy texnologiyalar va ularning ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb qilinganlik darajasi, mahalliy hamda xorijiy sarmoyalar (investitsiya) va ularning miqdori hamda shakllarini tadqiq etish bugungi kunda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining har bir mintaqalari, tumanlari, shahar va qishloqlarining tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy geografik jihatidan chuqur o‘rganish ijtimoiy ishlab chiqarishni tashkil etish mintaqalar iqtisodiyotini barqaror va uzluksiz rivojlanishini ta‘minlaydi, ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi, provardida esa aholi turmush farovonligini yuksaltirishga xizmat qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni ijrosini ta‘minlash, kichik hududlarda sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmatlar sohasining kelgusi besh yildagi istiqbollarini hamda har bir tuman va shaharning “o‘lish nuqtalari” [1] ni belgilash, ijtimoiy sohani rivojlantirish orqali aholi salomatligi hamda turmush darajasini yanada yaxshilash muhim vazifalardan qilib belgilangan.

Yangi Taraqqiyot strategiyasida Hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha o‘rnatilgan yangi tartib asosida tuman va shaharlaridagi mavjud muammo va imkoniyatlar chuqur o‘rganilgan holda, hududlar kesimida ularni tadqiq etish muhim hisoblanadi. Shu boisdan, aholisi zich joylashgan vodiy viloyatlari ichida Namangan viloyati tumanlari misolida bu vazifa ko‘rib chiqildi [4]. Bunda asosan Uychi tumani tanlab olindi. Uychi tumani Namangan viloyati tumanlari orasida iqtisodiy jihatidan bir muncha rivojlangan tuman bo‘lib, u viloyat mehnat taqsimotida qishloq xo‘jaligining paxtachilik, g‘allachilik, pillachilik, bog‘dorchilik, sabzavotchilik tarmoqlari, agrosanoat ishlab chiqarishida esa qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil, oziq-ovqat hamda qurilish materiallari va ularga xizmat ko‘rsatuvchi mashinasozlikning tarmoqlarini rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

Tuman Namangan viloyatining shimoliy-sharqiy qismida joylashgan hamda uning hududi g‘arbdan-sharqqa 30-35 km.ga, janubdan shimolga 15-17 km. masofaga cho‘zilgan va janubiy-g‘arbdan shimoliy-sharqqa tomon to‘rtburchaksimon shaklda joylashgan. Tuman hududi shimoldan Chortoq tumani, shimoliy-sharqda Qirg‘iziston Respublikasining Jalol-Obod viloyatining Jangi – jo‘l tumani, janubiy-sharqda Uchqo‘rg‘on tumani, janubda Norin va g‘arbdan Namangan tumanlari bilan chegaradosh. Chegarasining uzunligi 115 km, uning umumiy maydoni 312,6 km. kv.ni tashkil etadi [3].

Xususan, tuman hududi viloyatning boshqa tumanlariga nisbatan bir muncha qulay geografik o‘ringa ega. Uning

janubi va janubi-g‘arbiy chegarasi bo‘ylab Norin daryosi va u orqali esa katta Anhor arig‘i oqib o‘tadi. Chekka shimoliy-sharqiy chegarasidan esa Farg‘ona vodiysidagi yirik suv shahobchalari – shimoliy Farg‘ona va Katta Namangan kanallari boshlanib, butun tuman hududini kesib o‘tadi. Janubiy-g‘arbdan Chortoqsoy oqib o‘tadi, shuningdek uning hududi orqali Namangan - Andijon, Namangan – Farg‘ona - Qo‘qon hamda Qirg‘iziston Respublikasining Bishkek, Jalolobod, O‘sh va boshqa qator shaharlarni bog‘lovchi avtomobil yo‘llari o‘tadi. Farg‘ona temir yo‘l doirasining Andijon-Namangan yo‘llarining 13,5 kilometri ham Uychi orqali o‘tadi. Andijon-Namangan temir yo‘lining Qizilrovt qishlog‘ida 1994-yilning ohirida “Uychi” temir yo‘l bekatini ishga tushirilishi tumanning geografik o‘rnini yanada qulaylashtirdi. Bulardan tashqari tuman hududining 90%i nisbatan tekis yuzada joylashgan bo‘lib, bu esa agrosanoat majmui tarmoqlarini tashkil etishda, ayniqsa dehqonchilikni rivojlantirishda ancha qulay omil bo‘lib hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti bo‘lgan Uychi tumani mustaqillikdan avval 1935-yil 28-iyulda tashkil topgan bo‘lib, aholi sonining mutloq o‘lishi yillar davomida turli ijtimoiy-iqtisodiy va demografik sabablarga ko‘ra o‘zgarib turgan.

1-jadval. Uychi tumanining ma‘muriy tuzilishi 2024-yil

Viloyat	Namangan
Tuman	Uychi
Markazi	Uychi shahri
Tashkil topgan vaqti	28.07.1935- yil
Umumiy maydoni, ming km2	0,304 ming km2
Tumanga bo‘ysunuvchi shaharlar	-
Qishloq fuqarolari yig‘inlari soni	-
Mahalla fuqarolari yig‘inlari soni	56 ta
Qishloq aholi punktlari	39 ta
2023- yil 1-iyul holatidagi doimiy aholi soni, ming kishi	229,4
sh.j.: shahar	111,3
Qishloq	118,1
Viloyat markazigacha bo‘lgan masofa, km	13 km
Chegaradosh viloyatlar	-
Chegaradosh tumanlar	Chortoq, Uchqo‘rg‘on, Norin tumanlari va Namangan shahri bilan chegaradosh

Manba. Uychi tuman statistika bo‘limi ma‘lumotlari.

Uychi tumani aholisi sonining yildan-yilga o'sib kelayotganligida tumandagi mahallalarning munosib hissasi mavjud. Mahalla shaharlar ichidagi kichik hududiy birlik bo'lib, o'tmishdan meros bo'lib kelmoqda. Respublika Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganlaridek "Mahalla institutining joylarda halqning maslakdoshi va ko'makdoshiga, ta'bir joiz bo'lsa, "adolat tarozisiga" aylanishi, hech shubhasiz odamlarning davlatga bo'lgan ishonchini yanada mustahakamlaydi"-degan so'zlari juda o'rinlidir. Bu esa viloyat umumiy yer maydonining 4,0 foizini, aholisini esa 7,5 foizni tashkil qiladi. Tuman aholisi tez suratlarda bilan o'smoqda va 2000-2010-yillar davomida 119,3 foizga o'sish kuzatilib, o'rtacha yillik o'sishi esa 1,9 foizni tashkil etdi. Tuman hududi bo'yicha aholining o'sishida birmuncha tafovutlar mavjud. Jumladan, tuman bo'yicha 2000-2010 yillarda aholining o'sishi 119,3 foiz bo'lgani holda, Mashad va G'ayrat qishloqlarida bu ko'rsatkich 123,0 - 124,0 Yorkatay va Uychi qishlog'ida esa xatto 126,0-133,0 foizni tashkil etadi (2-jadval).

2-jadval. Uychi tumani aholisining
2000-2010-yillarda o'sishi

№	Ma'muriy-hududiy bo'linmalar nomlari	Aholisi ming kishi hisobida		2000-2010 yillardagi o'sishi, foiz hisobida	O'rtacha yillik o'sish, foiz hisobida
		2000 y.	2010 y.		
1	Tuman bo'yicha:	161,8	193,1	119,3	1,9
2	Shu jumladan: Uychi sh.	15,9	17,8	111,9	1,2
3	O'nhayat sh.	12,8	15,5	121,1	2,1
4	Qizilrovot q.f.y.	19,0	22,1	116,3	1,6
5	Birlashgan q.f.y.	7,1	8,4	118,3	1,8
6	G'ayrat q.f.y.	11,2	13,8	123,2	2,3
7	Uychi q.f.y.	13,5	17,9	132,6	3,3
8	Jiydakapa q.f.y.	22,0	23,2	105,4	0,5
9	Yorqo'rg'on q.f.y.	20,6	25,6	124,3	2,4
10	Yorkatay q.f.y.	18,6	23,4	125,8	2,6
11	Mashad q.f.y.	20,7	25,4	122,7	2,3

Jadval Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

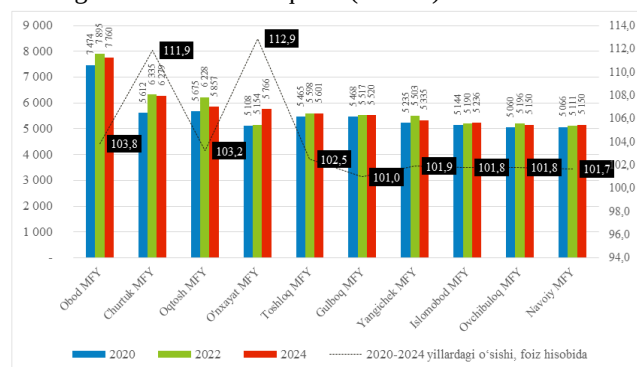
Uychi tumanining umumiy yer maydoni 0,30 ming km² bo'lib, aholisi esa 2023-yil 1-yanvar holatiga ko'ra tumandagi 56 ta mahalla fuqarolar yig'inlarida jami 227,2 ming nafarni tashkil qiladi. Bu esa viloyat umumiy yer maydonining 4,0 foizini, aholisini esa 7,5 foizni tashkil qiladi. Bu aholining 111,1 mingi ayollar shundan 30 yoshdan oshgan ayollar soni 49810 nafar, yoshlar soni 69931 nafarni tashkil etadi. Uychi tumani 56 ta MFYdan tashkil topgan bo'lib, ularning demografik salohiyatida Obod, Churtuk, Oqtosh MFYlar aholi sonining ko'pligi bilan ajralib turadi. Tuman markazidan Namangan

shahrigacha 13 km masofada tumanning 22 ming aholisi juda zich yashaydi va tez suratlarda bilan o'smoqda. Obod MFY da 2020-2024 – yillarda 104,0 foiz va Churtuk MFY da 110,5 foizga o'sish kuzatiladi.

Aholisi eng ko'p mahalla fuqarolar yig'inlari (MFY) bu Obod MFY bo'lib unda 7760 nafar aholi yashaydi shundan, 3600 nafari ayollar, 1600 nafari yoshlar tashkil qiladi. Bu hududda 1220 ta xonadonda 2050 ta oila istiqomat qiladi. Eng kam xonadonlar (337ta), aholisi eng kam (1783 nafar) mahalla Mevazor mahalla fuqarolar yig'ini hisoblanadi. Yoshlar soni bo'yicha Navoiy (3308 nafar), Gumbaz (2998 nafar), Qumtepa (2738 nafar), Umid (2284 nafar), Bo'yag'on (2042 nafar), Yorkatay (2018 nafar), Olmurut (2216 nafar) mahalla fuqarolar yig'ini yetakchilik qiladi (3-jadval).

Tumandagi mahalla fuqarolar yig'inlari kesimida istiqomat qiluvchi oilalar miqdori xam o'rganildi, bunga ko'ra Uychi tumandagi jami oilalar sonida G'ayrat MFY, Qashqar MFY, Ittifoq MFY, Boyag'on MFY, Olmurut MFY, Xojiobod MFY, Xizrobod MFY, Bo'ston MFY, Guliston MFY, Jiydakapa MFY, Umid MFY, Beruniy MFYlarida ularning soni 1000 tadan ko'p ekanligi kuzatildi, demak Uychi tumani maxalla fuqarolar yig'ilaridagi oilalar o'lchamiga ko'ra katta oilalar ekanligi aniqlandi. Bu esa Uychi tumani maxalla fuqarolar yig'ilaridagi oilalar uning aholisining tabiiy ko'payishini uzoq yillar ta'minlab beradi.

Tumanda joylashgan aholisi eng ko'p MFY lar asosan Namangan shahriga yaqin va ishlab chiqarish korxonalari yoki azaldan yashab kelayotgan suv bo'ylari, katta yo'l yoqalarda istiqomat qiladi. Tuman aholisini aholi soni bo'yicha guruhlashtirsak 5 mingdan ko'p aholisi bor hududlarga Obod, Churtuk, Oqtosh, O'nxayat, Toshloq, Gulboq, Yangichek, Islomobod, Ovchibuloq va Navoiy MFYlarni kiritishimiz mumkin. Ushbu hududlarda Uychi tuman aholisining 57 654 ming nafari yashaydi va bu aholing 25 foizini tashkil qiladi (1-rasm).

1-rasm. Uychi tumani aholisining
2020-2024- yillardagi o'sishi.

Uychi tuman aholisi 3 mingda kam bo'lgan hududlarga Qahramon, Yangiyer, Ezgulik, Qo'rg'oncha, Do'stlik, Mustaqillik, Dehqon, Shaftoli, Bog' va Yangihayot MFYlarni kiritish mumkin. Tumanda aholisi 2 ming nafarga yetmaydigan bitta Mevazor MFY da 1783 kishi istiqomat qiladi va tumanda aholi soni bo'yicha ohirgi o'rini egallamoqda.

Xulosa. Tuman aholisi o'sishining tahlili shuni ko'rsatadiki, u asosan tabiiy ko'payish hisobiga o'smoqda. Shunga bog'liq holda aholi o'sishi ham hududlarda har xildir. Aholi zich joylashgan hududlarda aholi o'sishi tez

bo‘lib, aksincha kam hududlarda esa yanada kamayib boradi, ba‘zi hollarda bu teskari bo‘lishi ham mumkin. Bunga albatta, hududlarning o‘zlashtirilganlik darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va boshqa ko‘plab omillar sabab

bo‘ladi. Shu kabi omillarga bog‘liq holda aholi zich yashaydigan hududlarda ishchi kuchining ortiqqligi, kam hududlarda ularning yetishmasligi kabi muammolar kelib chiqadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi «2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-60-son Farmoni.

2. Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойлашиши (Монография). – Т.: «Фан ва технология», 2010. 276-б.

3. <https://navstat.uz>- Namangan viloyati statistika boshqarmasi sayti.

4. Tojiyeva Z., Omanova K., Pardayev N., Jaloliddinov N., Musayev B., Khursanov S. Regional Characteristics in the Dynamics and Location of the Rural Population of the Republic of Uzbekistan. E3S Web of Conferences 491, 04004 (2024). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202449104004>.

REZYUME. Mazkur maqolada kichik hududlar ijtimoiy-demografik rivojlanishi xususiyatlari, aholi soni dinamikasidagi o‘zgarishlar, aholisi tarkibi, oilaviy, yosh tarkiblari mahalla fuqarolar yig‘inlari kesimida tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье исследованы социально-демографические развития маленькой территории, изменении динамики численности населения, состав населения, семейный, возрастной состав населения по разрезу сходы граждан махалли.

SUMMARY. The article examines the socio-demographic development of a small territory, changes in the dynamics of the population, the composition of the population, family, age composition of the population by the section of citizens' meetings of the mahalla.

АҲЫЛЛЫҚ ОРЫНЛАРҒА ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТӘРЕПТЕН СЫПАТЛАМА

Г.Б.Утепова – география илимлериниң кандидаты, доцент

Қ.К.Узақбаев – география илимлері бойынша философия докторы

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кишлоқлар, кишлоқнинг географик жойлашуви, аҳоли пунктлари, кишлоқ хўжалигига ихтисослашган кишлоқлар, ихтисослаштирилмаган кишлоқ хўжалиги кишлоқлари, аралаш (агросаноат) кишлоқлар.

Ключевые слова: деревни, географическое расположение деревни, населенные пункты, специализированные сельскохозяйственные деревни, неспециализированные сельскохозяйственные деревни, смешанные (агропромышленные) деревни.

Key words: villages, geographical location of villages, settlements, villages specialized in agriculture, villages that did not specialize in agriculture, mixed (agro-industrial) villages.

Кирисиў. Аўыллар қала ҳәм қала типиндеги елатлы пунктлердиң сырттағы аймақлары болып олар аўыл хожалығында үзликсиз пайдаланатуғын жерлер ҳәм де тураклы халық жасаў орынлары есапланады. Аўыллық орынлар географиялық картада ареал, майдан көринисинде болып, ондағы аўыллық елатлы пунктлери болса ноқат тәризли формада сәўленеди. Аўыллар жәмийеттиң социал-аймақлық шөлкемлесий библиги есапланады.

Аўыллар қалаларға салыстырғанда халық жасаў орнының әйемги формасы болып, әйемги заманларда дәслепки халық мекән-жайлары қала ямаса аўыл деп аталмаған. Аўыллардың пайда болыўы социаллық мийнеттиң бөлистирилиўинде суўғарылатуғын дийқаншылық тараўларының раўажланыўы менен тығыз байланыслы. Суўғармалы дийқаншылық илгери заманда тәбийий суў ағымынан пайдаланған жағдайда алып барылған, кейинирек болса, суўғарыў системалары (бөгет, жап, салма ҳ.т.б) ҳәм қураллары (шығыр) тийкарында раўажланған. Әлбетте, бундай суўғарыў системалары ямаса ҳәзирги заман тили менен айтқанда ирригация инфрасистемаларын жаратыў, пайдаланыў ҳәм оларды қорғаў кең жәмийетшилик мийнетин жеңиллестириў, халықты бир орында ҳәм биргеликте жасаўына тийкар болған. Дәрйалар, сайлар, суў сақлағышлар ҳәм ирригация каналлары аўыллық орынлардың географиялық жайласыўын белгилеп

берген. Суўғармалы дийқаншылықтың раўажланыўы тийкарында ири аўыллар пайда болған.

Аўыллар көбинесе төбеликлерде, таў етеклеринде жайласады. Бундай микрогеографиялық орын стратегиялық тәрәптен ҳәм де жер асты суўы қәддиниң көтерилюи нәтийжесинде жүзеге келетуғын изейдиң алдын алыў ушын да қолайлы есапланады. Тәбийий географиялық фактор аўыллардың шөл, оазис ҳәм алап, таў ҳәм таў алды аймақларда жайласыўы, турак-жай қурылысы ҳәм олардың регионлық өзгешеликлерин белгилеп береді. Соның менен бирге, ҳәр қыйлы тәбийий апатлар жүзеге келиў мүмкиншилигине ийе (сел алыў, опырылыў, жер силкиниў, күшли самал ҳ.т.б.) аймақларда жайласқан аўыллар қолайсыз географиялық орынға ийе. Демек, аўыллық орынлар тәбийий географиялық шараят пенен үзликсиз байланысқанлығы себепли, аўыл хожалығы да тиккелей тәбийий шараят тәсиринде қәлиплесип ҳәм раўажланып аўыллық орынлар географиясына тураклы тәсир етеди.

Жәмийет турмысындағы раўажланыў ҳәм кейинги өзгерислер нәтийжесинде аўыллардың әсте ақырын қалаларға айланыўына ҳәм тураклы раўажланып барыўына себеп болған. Әйне усы дәўирлерден баслап социаллық турмыстың аймақлық дүзилисиниң тийкаргы еки формасы аўыллар ҳәм кейинрек қалалар пайда болған.